

ՀԱՅ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՎՈ ՎԱՐՔԱԿԱՆՈՆԸ (4-5-ՐԴ ԴԱՐԵՐ)¹

Արմեն Այվազյան

Հայաստանի ռազմական պատմության չուսումնասիրվածությունը

Հայկական քաղաքակրթության ավելի քան չորսհազարամյա պատմության մեջ ազգային զինված ուժերն ունեցել են կենտրոնական և վճռորոշ դերակատարում, որը, ցավոք, դեռևս ըստ արժանվույն հետազոտված և գնահատված չէ: Տարբեր դարաշրջաններում հայոց զորքերի թիվը, կառուցվածքը, զենքն ու զինամթերքը, պաշտպանական ամրաշինությունների համակարգը, ռազմարվեստը կարող են խոր և բազմակողմանի ուսումնասիրության: Մասնավորապես, հին և միջնադարյան Հայաստանի զինված ուժերը չեն ուսումնասիրվել ռազմական հոգեբանության և սոցիոլոգիայի տեսանկյունից, այնինչ այդ ոլորտում հետազոտությունների անցկացումը թելադրվում է ոչ միայն գուտ ակադեմիական-կրթական նպատակներով, այլև կիրառական մեծ նշանակությամբ՝ վերածնված հայկական բանակի ընթացիկ շինարարությունը ազգային հաստատուն և ճիշտ հիմքի վրա դնելու առումով:

Սույն ուսումնասիրությունը նպատակ ունի բացահայտելու 4-5-րդ դարերի հայ զինվորականության գաղափարական և բարոյահոգեբանական արժեքների համակարգը²:

Հայ ռազմիկի գաղափարախոսության ելակետը

Հայաստանի անկախության ամենաեռանդուն ջատագովն ու պաշտպանը միշտ եղել է հայ զինվորականությունը: Պատահական չէ, որ, օրինակ, 5-8-րդ դարերում օտար տիրապետության դեմ ազատագրական պա-

¹ Վերասպվում է հեղինակի թույլտվությամբ:

² Սույն ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս է մնում այդ արժեհամակարգին ծնունդ տված հին Հայաստանի ներքին սոցիալական միջավայրի և արտաքին պայմանների քննությունը, որ ներկայացնելու ենք՝ *Հայկական ինքնության և ազգայնականության կազմավորումը* մենագրությամբ:

տերազմներն առաջնորդել են հայոց զորքի գլխավոր հրամանատարները՝ Մամիկոնյան սպարապետները. 450-451, 481-484, 571-572թթ.՝ Պարսկաստանի, 548թ.՝ Բյուզանդիայի, 747-753, 772-775թթ.՝ Արաբական խալիֆայության դեմ: Հայ մատենագրությունը հարուստ նյութ է պահպանել հայ զինվորականության և հայոց բանակի գաղափարախոսությունը լուսաբանելու համար:

Քննությունն սկսենք այն պատգամ-հրահանգներից, որ սպարապետ Մանվել Մամիկոնյանը (ծն. թ. անհայտ-մահ. 384թ.) տվել է իր որդի Արտաշիրին՝ «գտերութիւն իւր և զսպարապետութիւն զօրավարութեանն իւրոյ» նրան հանձնելու պահին. *Եվ պատվիրեց նրան... «պատերազմի՛ր և անձը քո զոհի՛ր հանուն Հայոց աշխարհի, ինչպես քաջ նախնիներդ են այս աշխարհին սիրահոժար զոհաբերել իրենց կյանքը»*¹:

Հայոց զորքերի գլխավոր հրամանատարի՝ հանուն հայրենիքի անձնագոհության դիմելու գաղափարական այս պատվիրանն իրականում հայ զինվորականության գաղափարական-բարոյահոգեբանական պրոֆեսիոնալ արժեքամակարգի և պատվո վարքականոնի (կոդեքսի) մաս է կազմել²:

Մանվել Մամիկոնյանն ինքը ողջ կյանքի ընթացքում առաջնորդվում էր նույն այդ ուղենիշ-պատվիրանով: Այսպես՝ երբ նա արդեն անբուժելի վիճակում պառկած էր անկողնում, և նրա շուրջն էին հավաքվել թագավորն ու թագուհին, նախարարները, տղամարդ ու կին, Մանվելը մերկանում է և ցույց տալիս Հայաստանի անկախությունը պաշտպանելու համար մղված պատերազմներում իր ստացած բազմաթիվ վերքերը. *Դրամի մեծության չափ ողջ տեղ չէր մնացել նրա մարմնի վրա, այլ խոցված էր պատերազմների մեջ և ավելի քան հիսուն սպի ուներ ստացված վերքերից, նույնիսկ՝ իր*

¹ «Եւ պատուիրէր նմա... տալ պատերազմ փոխանակ աշխարհին Հայոց գանձն քո, որպէս քաջ նախնիքնի վերայ աշխարհին մտադիւր մեռանել».- **Փաւստոս Բուզանդացի**, *Պատմութիւն Հայոց ի չորս դպրութիւնս* (չորրորդ տպագրութիւն), Վենետիկ, 1933, Դպրութիւն Ե, Գլուխ ԽԴ: Այստեղ Մալխասյանցը զգալիորեն հեռացել է բնագրից և կորցրել Փաւստոսի ասածի նկատմամբ իր հարազատությունը, ահա՝ «Նրան պատվիրեց... Հայոց աշխարհի համար պատերազմել: «Ուրախությամբ հանձն առ մահ աշխարհի համար, ինչպես և քո քաջ նախնիքը».- տե՛ս **Փաւստոս Բուզանդ**, *Հայոց պատմություն*: Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ստ. Մալխասյանցի: Երևանի համալսարանի հրատ., 1987, էջ 391: Մեկ բացառությամբ (ծանոթ. 57), սույն ուսումնասիրության մեջ Փաւստոս Բուզանդից կատարված մեջբերումները տրված են ժամանակակից հայերենով՝ իմ թարգմանությամբ:

² Եվրոպայի ժողովուրդները, իբրև ազգեր, ձևավորվել են հիմնականում 16-19-րդ դարերում, այդ պատճառով էլ՝ հայրենիքի համար զոհաբերվելու գաղափարական դրույթը - այն բովանդակությամբ, որով այն արձանագրված է 5-րդ դարի Հայաստանում, հայերեն գրավոր առաջին իսկ աղբյուրներում - Եվրոպայում կյանքի է կոչվել դարձյալ նույն 16-19-րդ դարերում, թեև դրա նախադրյալները կային ավելի վաղ շրջանում (օրինակ, 14-15-րդ դարերում ֆրանսիական հայրենասիրության նմանատիպ տարրերի մասին տե՛ս **Liah Greenfeld**, *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992, pp. 96-97): Անգլիացի անվանի հեղինակ Լորդ Աքտոնը բնորոշում է այս դրույթը իբրև «իսկական հայրենասիրության մեծ նշան» և «քաղաքական կյանքի արդյունք».- **Lord Acton**, "Nationality", in **Omar Dabbour and Micheline R. Ishay**,

առնանդամի վրա. անգամ այն բանալով՝ ցույց տվեց բոլորին՝:

Անձը հանուն հայրենիքի զոհելու ճիշտ նույն գաղափարն իր Հայոց պատմության ողջ շարադրանքի ընթացքում քարոզում է նաև Մովսես Խորենացին, օրինակ հայ ռազմիկ-թագավոր Արամի մասին հետևյալ հատվածում. *Մա, աշխարհասեր և հայրենասեր մարդ լինելով... լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել, թե ինչպես օտարածինների որդիք ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները և օտար մարդիկ տիրում են իր արյունակից հարազատների վրա*²:

Հայ զինվորականության պատվո վարքականոնի հիմնադրույթները

Հայ զինվորականության պրոֆեսիոնալ արժեհամակարգը դասակարգելու նպատակով ստորև առաջարկվում է Փավստոս Բուզանդի Հայոց պատմության Ե դպրության 20-րդ գլխի պատմական-կառուցվածքային իմաստաբանական վերլուծությունը³: Փավստոսն ինքն ահա այսպես է ստո-

¹ «...զի քան գորամ խայծ ոչ գտանէր ողջ ի մարմնի նորա՝ զոր խոցեալ էր ի պատերազմի, զի աւելի քան գլխուն սպի կայր վիրաց, և յառնի յանդաման, զայն անգամ բացեալ առաջի ամենեցուն ցուցանէր». - **Փաւստոս Բուզանդացի**, *Պատմութիւն Հայոց*, Ե, Գլ. ԽԴ (վենետիկյան հրատ.): Այս հատվածում Ք.Պատկանյանի հրատարակության հիմք ձեռագիրը ակնհայտորեն աղավաղված է, ահա. «զի քան գորամ խայծ ոչ գտանէր ողջ ի մարմնի նորա՝ զոր խոցեալ էր ի պատերազմի, զի յառնի յանդաման աւելի քան գլխուն սպի կայր վիրաց, եւ զայն անդամ բացեալ առաջի ամենեցուն ցուցանէր» (տե՛ս *Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց*. Թիֆլիս, 1912, էջ 385): Մալխասյանցը հիմք է ընդունել հե՛նց այս աղավաղված ընթերցանակումը, թարգմանելով «հենց նրա առնի անդամի վրա հիսուն սպի կար վերքերից», և ծանոթագրելով, թե «Վենետիկյան հրատարակության մի ձեռագիր «լիսուն»-ի փոխարեն ունի «տասն», որ ավելի հավանական է» (**Փավստոս Բուզանդ**, *Պատմություն հայոց*. Թարգմ., ներած. և ծանոթագրությունները Ստ.Մալխասյանցի (Երևան, «Հայաստան», 1968, էջ 293, 340): Փավստոսը խոսում է Մանվելի ողջ մարմնի վրա եղած հիսուն սպիի մասին, որ, ինչպես վերը տեսանք, արտահայտված է վենետիկյան հրատարակության մեջ: Այս դրվագը ճիշտ է ընթերցված Գևորգյանի թուսերեն և (հավանաբար վերջինիս աղեցույթային) Գարսոյանի անգլերեն թարգմանությունների մեջ. տե՛ս **Фавстос Бузанд**, *История Армении*, Перевод с древнеармянского и комментарии М.А.Геворгяна. Ереван, 1953, с. 197. *The Epic Histories Attributed to Pwstos Buzand (Buzandaran Patmutiwnk)*. Transl. and commentary by Nina Garsoian (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989), p. 229. Միևնույն ժամանակ հարկ է նկատի ունենալ Նինա Գարսոյանի միտումնավորությունն ու սխալները, որոնց մասին տե՛ս **Արմեն Այվազյան**, *Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ. քննական տեսություն* (Երևան, «Արտագերս», 1998), էջ 169-204:

² «Մա այր աշխարհասեր և հայրենասեր եղեալ... լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսնել զորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենեացն և հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարաց». - **Մովսէս Խորենացի**, *Պատմութիւն Հայոց*. Գիրք Ա, Գլ. ԺԳ: Քննական բնագիրը և ներածությունը Մ.Արեղեանի և Ս.Յարութիւնեանի, Երևան, 1991 (Տիգրիսի 1913թ. նմանահանություն): Արեղյանը և Յարութիւնյանը նախընտրել են «աշխատասեր» բառը և, որպես տարբերություն, տողատակ են իջեցրել որոշ ձեռագրերում դրա փոխարեն եղած «աշխարհասեր»-ը, որը, մեր համոզմամբ, շատ ավելի է ներդաշնվում այս նախադասության իմաստի և ամբողջ ետնախորքի հետ (նույն տեղում, էջ 43): Որ այս բառի առաջին բաղադրիչը *աշխարհ*-ն է, եւ ոչ *աշխատ*-ը, հաստատվում է նաև մի կողմնակի տեղեկությամբ. Գրիգոր Մագիստրոսը, 11-րդ դարի կեսերին, ձեռքի տակ ունենալով Խորենացու Հայոց պատմության մեզ չհասած մի ձեռագիր, խնդրո առարկա հատվածը վերաշարադրել է ահա այսպես «հայրենասեր եւ աշխարհաշէն ըստ մերոյն Արամայ» (տե՛ս *Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը*: Աշխ. Կ. Կոստանտնուպոլիս, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 38): «Աշխարհասեր» բառը օգտագործված է նաև ավանդաբար Խորենացուն վերագրվող հետևյալ երկում *Գիրք պիտոյից*: Աշխատասիրությամբ Գոհար Մուրադյանի, Երևան, ԳԱԱ հրատ., 1993, էջ 158, 179, 327:

³ Ժամանակակից հետկառուցվածքաբանության (պոստ-ստրուկտուրալիզմի) ֆրանսիացի հիմնադիրներից մեկը Ռոլան Բարտը, իր *S/Z* գրքում (Paris, 1970), գրական տեքստի վերլուծության համար առաջարկում է մեր քննության արտաբնական որոշ նմանություն ունեցող տեխնիկա, որը հայտնի է որպես *կառուցվածքային-իմաստաբանական* վերլուծություն (структурно-смысловой анализ): Մակայն մեր կիրառած հետազոտական եղանակը Բարտի առաջարկածից ամբողջովին տարբեր է, նախ՝ պատմասոցիոլոգիական իր ուղղվածությամբ, այսպե՛ս զուգահեռ (պատմական) աղբյուրների օգտագործմամբ: Այդ իսկ պատճառով այն ճիշտ կլինի անվանել *պատմական-կառուցվածքային իմաստաբանական* վերլուծություն:

րակարգել սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի (ծն. թ. անհայտ-մահ. 376թ.) անձնական առաքինությունները և հայրենիքին մատուցած ծառայությունները (տեքստի իմաստային բաղադրամասերը համարակալել ենք - *Ա.Ա.*):

Հայոց Մուշեղ սպարապետի մասին

Հայոց քաջ գորավարը և սպարապետը (Մուշեղը) իր ամբողջ կյանքում լի էր մեծ եռանդով և նախանձախնդրությամբ,

(1) նա հավատարմությամբ ու արդար վաստակով, ջանասիրությամբ ու մշտապես ծառայում էր Հայոց աշխարհի և թագավորության համար: Զորուգիշեր նա գործի մեջ էր. ջանում ու ճգնում էր պատերազմի ճակատներում, և երբեք թույլ չէր տալիս, որ Հայոց աշխարհի սահմաններից գեթ մի կորու չափ հող օտարվի¹: Նա կյանքն էր դրել իր երկրի համար.

(2) և կմեռներ քաջի անվան համար,

(3) իր բնիկ տերերի համար,

(4) իր երկրի բնակիչների համար,

(5) քրիստոնեական հավատի համար,

(4.1 և 5.1) Աստծուն հավատացող և Քրիստոսի անունով մկրտված ժողովրդի համար,

(5.2) եկեղեցիների համար,

(5.3) և նրանց սրբազան սպասների համար,

(5.4) Քրիստոսի վկայարանների համար,

(5.5) Աստծու ուխտի համար,

(6) իր քույրերի և եղբայրների համար,

(7) իր մերձավոր տոհմակիցների համար,

(8) հանուն հավատարիմ և առաքինի այն բարեկամների, [որոնք] գորավար Մուշեղի [հետ] մշտապես եղել են հերոսական կռիվների մեջ և կյանքը գոհաբերել հայրենիքի համար²:

(2.1) Եվ մահն արհամարհելով՝

(3.1) իր կյանքի բոլոր օրերում ծառայում էր իր բնիկ Արշակունի տե-

¹ Կորին գուգահեռ ակոսներով կտրված ջրովի փոքրիկ ցանքատարածք է: Ա. Մարտիրոսյանը նկատում է, որ մեր օրերում Փավստոսի «ոչ քան զկորի մի գետին ի սահմանաց երկրին Հայոց ուրեք վտարել»-ը կարտահայտվեր «թույլ չէր տալիս, որ Հայոց աշխարհի սահմաններից գեթ մի թիզ հող օտարվի».- տե՛ս **Ա.Մարտիրոսյան**, «Ազգ» և ազգային որոշիչ.- *Մշտանակ* (հայագիտական պարբերագիրք), Բ, Երևան-«Նաիրի», 1998, էջ 11: Թերևս Ա. Մարտիրոսյանի հետ կարելի է համաձայնել, սակայն մի լուրջ վերապահությամբ, այն է՝ Փավստոսն ունի նաև թիզ բառը՝ «[Աստուած] չափեաց գերկինս թգաւ եւ գերկիրս ամենայն քլաւ իւրով» (**Փավստոս Բուզանդացի**, *Պատմութիւն Հայոց*, Ե, Գլ. Դ):

² Այս կետը պարզ բացահայտվում է Փավստոսի շարադրած մեկ այլ դրվագում. Մանվել սպարապետը, թվարկելով հայ ռազմիկի հանձնառությունները, հատուկ վերհիշում է իր զինակիցներին որպես «եղբայրություն ընկերութեան»՝ «Զի լաւ էր ինձ, եթէ ի պատերազմի մեռեալ էի... ի վերայ եղբայրութեան ընկերութեան...» (**Փավստոս Բուզանդացի**, *Պատմութիւն Հայոց*, Ե, Գլ. ԽԴ. այս հատվածը, քիչ ավելի ուշ, շարադրանքում մեջբերված է ամբողջովին):

րերի համար¹:

Վերը Բուզանդը փաստորեն մեկ առ մեկ թվարկում է հայ զինվորականի՝ Հայաստան պետության և հայ ազգի առջև ստանձնած գլխավոր հանձնառությունները (*commitments*): Հենվելով այս արժեքավոր տվյալների վրա, ըստ Փավստոսի նշած կարևորության և առաջնակարգության, ստորև ներկայացնում ենք 4-5-րդ դարերի հայ զինվորականության պատվո վարքականոնի գլխավոր դրույթները.

1. Հավատարմություն և անձնուրաց ծառայություն անկախ Հայաստան աշխարհին, երկրին ու թագավորությանը:
2. Ասպետական պատվի և համարումի («քաջի անվան») անբիծ պահպանում, հարկ եղած դեպքում՝ նաև կյանքի գնով:
3. Հավատարմություն և անձնուրաց ծառայություն Հայաստանի պետական համակարգի ամենակարևոր, նվիրագործված հաստատությանը՝ Հայաստանի թագավորին (Արշակունի «բնիկ տերերին»):
4. Հավատարմություն և անձնուրաց ծառայություն Հայաստանի ժողովրդին, բոլոր բնակիչներին անխտիր՝ անկախ նրանց սոցիալական ծագումից և դիրքից:
5. Քրիստոնեական հավատի և ազգային եկեղեցու նկատմամբ բարեպաշտ վերաբերմունք և դրանց անձնուրաց պաշտպանություն:
6. Նվիրվածություն ընտանիքին:
7. Նվիրվածություն տոհմակիցներին:
8. Հավատարմություն զինակիցներին:

Այսպիսով՝ Փավստոսի Հայոց պատմության Ե դպրության 20-րդ գլուխը բավական ամփոփ և հստակ վկայաբերում է 4-5-րդ դարերի հայ զինվորականության պրոֆեսիոնալ արժեհամակարգը, որը բաղկացած էր Արշակունյաց Հայաստանում արտոնված, կենսագործվող և քարոզվող պետա-

¹ «Այլ քաջն զօրավարն սպարապետն Հայոց լի էր քինի մեծաւ և բազում նախանձու զամենայն աուրս կենաց իւրոց, և միամտութեամբ և արդար վաստակով ջանայր հանապազ և վաստակէր ի վերայ թագաւորութեանն Հայոց աշխարհին: Զտիւ և զգիշեր կայր յաշխատութեանն. ջանայր և ճգնէր կալ ի ճակատու պատերազմին, և ոչ թողոյր բնաւ ամենեւին և ոչ քան զկորի մի գետին ի սահմանաց երկրին Հայոց ուրեք վտարել. ի վերայ աշխարհին կեալ, և ի մեռանել ի վերայ անուանն քաջութեան, ի վերայ բնակ տերանց, և ի վերայ բնակչաց աշխարհին, ի վերայ քրիստոնէութեանն հաւատոյ, ի վերայ հաւատացեալ յԱստուած և ի Քրիստոս մկրտեալ ժողովրդոց, ի վերայ եկեղեցեաց, և ի վերայ նուիրեալ սպասուց, ի վերայ վկայարանաց Քրիստոսի, ի վերայ ուխտի Աստուծոյ, ի վերայ քերց և եղբարց, ի վերայ մերձաւորաց տոհմին, ի վերայ բարեկաց բարեկիր բարեկամաց հանապազ կայր զօրավարն Սուշեղ ի նահատակութեան պատերազմին, զանձն փոխանակ առնել աշխարհին. և յանձն իւր անխայր ի մեռանել, զամենայն աուրս կենաց իւրոց առաջի իւրոց բնակ տերանցն Արշակունտոց վաստակէր».- **Փավստոս Բուզանդացի, Պատմութիւն Հայոց**, Ե, Գլ. Ի: Այս գլխի մեր ընթերցումը զգալիորեն տարբերվում է Մալխասյանցի առաջարկած ընթերցումից. հմմտ. **Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն հայոց**. Թարգմ., ներած. և թարգմանությունները՝ Ստ. Մալխասյանցի. Երևան, «Հայաստան», 1968, էջ 254:

կան գաղափարախոսության ամենակարևոր տարրերից: Այս գաղափարական-բարոյահոգեբանական արժեքները կոչված էին դաստիարակելու հատկապես սպայակույտի շարքերը համալրող պատանիներին հայկական բանակի ելակետային նպատակների և ավանդական վարքուբարքի համաձայն, ինչպես նաև ընդգծելու հայրենիքի և ժողովրդի առջև հայ ռազմիկի ունեցած պարտականությունները:

Այս դրույթներն այնքան էին արմատավորված հայ զինվորականության մտայնության և վարքագծի մեջ, որ դարեր անց էլ նույնությամբ պահպանվել և կյանքի են կոչվել բազմաթիվ այլ ազատագրական պատերազմների առիթով: Օրինակ, 775թ. ապրիլի 25-ին, Արձնի գյուղի մոտ, արաբական վեցապատիկ զերակշիռ ուժերի դեմ անհավասար ճակատամարտի մեջ մտնելով, հայ ռազմիկները դարձյալ ոգեկոչում էին հայ զինվորականության ավանդական պատվո վարքականոնի մեզ արդեն ծանոթ դրույթները. Ղևոնդ պատմիչի վկայությամբ՝ նրանք քաջալերում էին միմյանց այսպիսի խոսքերով՝ «քաջությամբ մեռնենք հանուն մեր աշխարհի և հանուն մեր ազգի, ու թող մեր աչքերը չտեսնեն մեր սրբարանների և մեր Աստծու փառավորման վայրերի ոտնակոխ լինելն ու պղծվելը, այլ նախ՝ թշնամյաց սուրը թող մեր դեմ ուղղվի, ապա միայն թող լինի այն, ինչ կկամենան»¹:

Ջուզահեռներ սամուրայական, ասպետական ու հայ զինվորական վարքականոնների միջև

Սակայն վերադառնանք հայ զինվորականության պատվո վարքականոնի բաղադրամասերի քննությանը: Վերն առանձնացված 2-րդ, 3-րդ, 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ և 8-րդ դրույթները նկատելիորեն նման են միջնադարյան եվրոպացի ասպետների և ճապոնական սամուրայների պատվո վարքականոն-

¹ «...մարզեին զմիմեանս բանիք ասելով՝ «քաջությամբ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր և ի վերայ ազգիս մեր, և մի՛ տեսցեն աչք մեր կոխան ոտից լեալ պղծալից արանց զսրբարանս մեր և զտեղի փառատրոթեան Աստուծոյ մերոյ. այլ նախ՝ ընդդէմ մեր լիցի սուր թշնամեացն. և ապա լիցի գոր կամիցին...».- Ղևոնդեայ վարդապետի պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 149: Հայոց բարձրագույն զինվորականության՝ սպարապետի և նախարարների հայրենիքի համար գոհաբերվելու նույն հանձնառությունը Ղևոնդը հիշում է երկու այլ տեղերում ևս, ահա.

ա. [Հայոց նախարարները] նախընտրելով քաջությամբ մեռնել, քան դժնդակ կյանք վարել՝ ձեռնամուխ եղան ապստամբության և դուրս եկան իսլամական իշխանության ենթակայությունից: [Լաւ համարեալ զմահ քաջութեամբ, քան զկեանս վտանգաւոր՝ ձեռնամուխ եղեն յիրս ապստամբութեան եւ ի բաց կացին ի հնագանդութենէն Բամայէլի]:

բ. Եվ թեպետ կարող էին անցնել Հունաց երկիր եւ փրկել իրենց կյանքը հարստահարիչների չարասեր ապիրատությունից, սակայն նախընտրեցին մեռնել, քան տեսնել մեր աշխարհի կորուստը եւ Քրիստոսի եկեղեցիների անպատվությունը: [Եւ թեպետ կարօղ էին մեկնել ի կողմն Յունաց եւ ապրեցուցանել զանձինս ի չարասեր ապիրատութենէ զրպարտողացն՝ սակայն լաւ համարեցան (մեկ այլ ձեռագրում՝ «համարեցան ընտրել» - Ա. Ա.) զմահ անձանց, քան տեսանել զկորուստ աշխարհիս եւ զանպատուութիւն եկեղեցեաց Քրիստոսի].-

Տե՛ս նաև Ղևոնդեայ վարդապետի պատմութիւն, էջ 138, 148. հմմտ. Ղևոնդ, Պատմություն: Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 1982, էջ 111, 118-119:

ներում եղած տարրերին:

Այսպես՝ 1716թ. ավարտած իր հռչակավոր *Հազակուրե* (բառացի՝ «Տերևներում թաքնվածը») երկում, ընդարձակորեն արտահայտելով և մանրագին մշակման ենթարկելով ճապոնական սամուրայի պատվո վարքականոնը (*Բուսիդոն*, բառացի՝ ռազմիկի ճանապարհ), Յամամոտո Յունետոմոն (ծն. 1659թ.- մահ. 1719թ.)¹ նմանապես շեշտում էր ռազմիկի համար մահն արհամարհելու անհրաժեշտությունը: *Հազակուրե*-ում ասվում է.

- Բուսիդոն՝ ռազմիկի ճանապարհը, նշանակում է մահ: Երբ ընտրություն կատարելու համար ունես ընդամենը երկու ճանապարհ, անմիջապես ընտրիր այն, որը տանում է դեպի մահ: Մի՛ խորհիր: Ուղղիր միտքդ այն ճանապարհի վրա, որին նախապատվություն տվեցիր, և գնա՛ :
- Ակամայից հարց է առաջանում. «Ինչո՞ւ ես պետք է մեռնեմ, եթե դա օգտավետ չէ, ինչո՞ւ պետք է կյանքով վճարեմ հանուն ոչնչի»: Սրանք եսասեր մարդկանց սովորական դատողություններ են: Երբ պետք է ընտրություն կատարես, թույլ մի՛ տուր օգուտի մասին մտքերին տատանել խելքդ: Քանի որ մենք բոլորս էլ ապրելը նախընտրում ենք մեռնելուն, այդ նախընտրությունն էլ հենց որոշում է մեր ընտրությունը: Մտածի՛ր քեզ սպասող անպատվության մասին, երբ դու, ձգտելով օգուտի, հանկարծ կսխալվես: Մտածի՛ր այն մարդու թշվառ ճակատագրի մասին, որն իր նպատակին չի հասել և դեռ շարունակում է ապրել...
- Հիշի՛ր, մահդ չի գցում քո արժանապատվությունը: Մահը չի պատվազրկում:
- ...Պարտքի կատարումդ պետք է լինի անթերի, իսկ անունդ՝ անբիծ:
- ...Ռազմիկը յուրացնում է սամուրայի ուղին այն ժամանակ միայն, երբ նա արդեն մշտապես պատրաստ է լինում մահվան:
- ...Սամուրայը պարտավոր է տալ իր իշխանին իր հոգին և մարմինը: Բացի այդ, նա պետք է լինի իմաստուն, գթասիրտ և քաջ:
- ...Ուր էլ որ ես գտնվեմ՝ խուլ սարերում թե՛ գետնի տակ, միշտ և ամենուր իմ պարտքը պարտավորեցնում է ինձ պաշտպանել տիրոջ շահը: Դա բոլոր նրանց պարտքն է, ովքեր Նաբեսիմայի հպատակն են: Դա մեր կրոնի ողնաշարն է՝ անփոփոխ և հավերժ... Նույնիսկ մեռնելուց հետո ես յոթն անգամ հարություն կառնեմ, որպեսզի դժբախտություններից պաշտպանեմ իմ տիրոջ տունը:

¹ Մինչև «Հազակուրե»-ի լույս աշխարհ գալը ճապոնիայում արդեն շրջանառության մեջ էին դրված նմանատիպ երեք այլ ստեղծագործություն՝ «Սամուրայական ցեղերի մասին կանոնադրությունը» (1540-ական թթ.), իշխան Թակեդա Մինգենի վարքը և Յուձան Դայդոձիի (ծն. 1639թ.- մահ. 1730թ.) գրած «Ռազմական արվեստի հիմունքները»: Սակայն, «Հազակուրե»-ին էր վիճակված դառնալ սամուրայների «սուրբ գիրքը».- տե՛ս Ա.Ա.Դոլին, Դ.Վ.Սոլով. Կեմպո – традиция воинских искусств (Москва: Наука, 1990), с. 186.

Ես երդվում եմ կատարել չորս պատվիրան.

1. Պարտքը կատարելիս՝ ոչնչի առջև չընկրկել:
2. Օգտակար լինել իմ տիրոջը:
3. Ծնողների հանդեպ լինել հարգալից:
4. Լինել զթասիրտ [1]:

Ուշագրավ է, հատկապես, Արշակունյաց շրջանի հայ զինվորականի և ճապոնացի սամուրայի պատվո վարքականոններում եղած միևնույն այն պահանջը, որը կյանքից վեր է գնահատում պատիվն ու հավատարիմ ծառայությունը գերակային (սյուզերենին, «տիրոջը»): Այս առթիվ Փավստոսն ունի պերճախոս մի քանի այլ տեղեկություն ևս: Դրանցից մեկը վերաբերում է Պարսկաստանում պատահած մի դեպքի. *Ապա պատահեց այս օրերից մեկում, որ Հայոց Արշակ թագավորը մտավ Պարսից արքայի ախոռներից մեկը, իսկ Պարսից արքայի ախոռապետը նստած էր ներսը՝ ախոռում: Երբ նա թագավորին տեսավ, ոչ մի մեծարանք կամ ողջույն չտվեց և նրան անուշադրության մատնեց ու դեռ ավելին՝ ծաղրեց և անարգանքի ենթարկեց նրան՝ ասելով. «Այժ հայերի թագավոր, եկ այս խոտի խուրձի վրա նստիր»:* Երբ այս խոսքերը լսեց Մեծ Հայքի գորավար և սպարապետ Վասակը, Մամիկոնյան տոհմից, սաստիկ բարկացավ ու զայրացավ և, քաջելով իր սուրբ, որ կախած էր մեջքից, հարվածեց, տեղնուտեղը նույն ախոռի մեջ էլ գլխատեց պարսից արքայի ախոռապետին, որովհետև չկարողացավ լսել ու կուլ տալ իր թագավորի անարգումը. **նա բազում անգամ ավելի լավ էր համարում իր անխուսափելի մահը, քան իր տիրոջ հասցեին որևէ վիրավորանք կամ անարգանք լսելը** (ընդգծումն իմն է):¹

Ճապոնական «Հագակուրե»-ի սամուրայ հեղինակի՝ մահվանից չերկնչելու և անբիծ քաջի անուն ունենալու մասին կոչերը գրեթե նույնությամբ արտաբերում է Մանվել սպարապետը՝ վերն արդեն մասամբ վկայակոչված իր պատգամում, որն այժմ հարկ է մեջբերել ավելի ընդարձակորեն.

- Եվ պատվիրեց նրան հնազանդ և հպատակ լինել Արշակ թագավորին, լինել ազնիվ, տքնաջան և աշխատասեր. «Եվ պատերազմի՛ր և անձը քո զոհի՛ր հանուն Հայոց աշխարհի, ինչպես քաջ նախնիներդ են այս

¹ «Ապա եղև օր մի յաուրց, եկն եմուտ թագաւորն Հայոց Արշակ զասպաստանաւ միով զարքային Պարսից, իսկ ախոռապետն արքային Պարսից նստեր ի ներքս ի տան ասպաստանին: Իբրեւ տեսաներ զթագաւորն, ոչ ինչ առ լուս կալեալ մեծարեաց զնա, եւ ոչ ինչ շուքս դներ նմա. այլ եւ անարգանս եւս դներ թշնամանաց, ասելով ի պարսկերէն լեզու, թէ՛ «Այժից Հայոց արքա, եկ նիստ ի խրճան խոտոյ ի վերայ»: Զոր բանս իբրեւ լսէր սպարապետն զօրավարն Հայոց Մեծաց, որում Վասակն կոչէր, ի Մամիկոնեան տոհմէն, մեծաւ բարկութեամբ եւ բազում սրտմտութեամբ բարկանայր. ի վեր առեալ գուսներն, զոր ընդ մէջն ունէր, հարեալ անդէն ի տեղոջն զախոռապետն արքային Պարսից գլխատեր ի ներքս յասպաստանի անդ: Զի ոչ կարաց լսել եւ ժոյժ ունել զիրոյ թագաւորին զանարգանս. զիր մահն առաջի եղեալ լաւ հաշուէր բազում անգամ, քան զտեսան իրոյ լսել զվատթարութեան թշնամանս».- *Փաւստոս Բուզանդացի*, Պատմութիւն Հայոց, Դ, Գլ. ԺԶ:

աշխարհին սիրահոծար գոհաբերել իրենց կյանքը: Որովհետև,-
ասաց,- դա շատ արդար և Աստծուն ընդունելի գործ է, ու եթե այդպես
վարվեք, Աստծված ձեզ անտես չի անի:

- Երկրի վրա քաջի անուն թողե՛ք և արդարությունը երկնքին ընծայե՛ք:
Եվ մահից ամենին մի՛ վախեցեք, այլ հույսը դրե՛ք Նրա վրա, ով
ամեն ինչ ստեղծել և հաստատել է: Ձեզնից դուրս վանե՛ք նենգություն-
նը, պղծությունը և չարությունը և Տեր Աստծուն պաշտեցեք մաքուր
սրտով ու հավատարմությամբ: Համարձակ մեռե՛ք հանուն աստվա-
ծապաշտ [Հայոց] աշխարհի, որովհետև հենց այդ մահն է Աստծու
համար, նրա եկեղեցիների և նրա ուխտի, այս աշխարհի բնիկ տերե-
րի՝ Արշակունիների համար»¹:

Այս հատվածը շատ պարզ ցույց է տալիս, թե հայ հրամանատարներն
ինչ հմտությամբ և հավատով են օգտագործել քրիստոնեական ուսմունքն
իրեն մարտաշունչ գաղափարախոսություն՝ Հայաստանի ազատության
համար մղվող գրեթե անընդմեջ պատերազմներում: **«Հայաստանի համար
գոհվելը հենց Աստծո՛ւ համար է»**, քարոզում էին Մանվել սպարապետը և,
անշուշտ, 4-րդ դարի հայոց մյուս զորահրամանատարները («ի վերայ
աստուածապաշտ [Հայոց] աշխարհի համարձակությամբ մեռարուք, զի
այն ինքն մահ վասն Աստուծոյ է»): Մրանով նրանք ներդաշնակության էին
բերում հայ զինվորի՝ շատ ավելի հին շրջանում ձևավորված և անթիվ մար-
տերի մեջ սրբագործված պատվո վարքականոնը (մասնավորապես, հա-
նուն հայրենիքի կյանքը գոհաբերելու գաղափարական գլխավոր դրույթը)՝
հարաբերականորեն նոր ձեռք բերված քրիստոնեական հավատի և կրոնա-
կան զգացմունքների հետ: Հայրենիքի համար մեռնելը աստվածահաճո
գործ լինելու նույն այս հավատով հայ քրիստոնյա ռազմիկը մարտնչեց հե-
տագա բոլոր դարերում:

Մանվել սպարապետի ևս մի պատգամը՝ «լինել ազնիվ, տքնաջան և
աշխատասեր», նույնպես համընկնում է սամուրայի վարքականոնի հետ:
«Հագակուրե»-ն, օրինակ, պահանջում էր նույնը.

- Մարզելով իրեն՝ զինվորը երբեք չպետք է մտածի հանգստի մասին:

¹ «Եւ պատուիրէր նմա հնագանդ հպատակ կալ արքային Արշակայ, եւ լինել միամիտ, ջանալ եւ վաստա-
կել, եւ տալ պատերազմ փոխանակ աշխարհին Հայոց զանձն քո, որպէս քաջ նախնիքն ի վերայ աշխարհին
մտադիր մեռանել: Զի, ասէ, առ Աստուած այն արդարութիւն մեծ է եւ ընդունելի, եւ ոչ Աստուած թողու ի
ձեռաց, յորժամ այնպէս լինիք: Անուն քաջութեան յերկրի թողցուք, եւ զարդարութիւն յերկինս ընծայեցու-
ցանէք. եւ ամենեկին ի մահուանէ մի՛ երկնչիք, այլ յուսասջիք յայն, որ զամենայն արար եւ հաստատեաց: Եւ
զնենգութիւն եւ զպղծութիւն եւ զչարութիւն յանձանց ձերոց ի բաց արարէք, եւ զՏէր Աստուած սրբութեամբ
եւ միամտութեամբ պաշտեցեք. եւ ի վերայ աստուածապաշտ աշխարհի համարձակությամբ մեռարուք, զի
այն ինքն մահ վասն Աստուծոյ է, փոխանակ եկեղեցեաց Նորա եւ ուխտի Նորա, եւ ի վերայ բնակ տէրանց
աշխարհիս Արշակունոյ».- Փաւստոս Բուզանդացի, Պատմութիւն Հայոց, Ե, Գլ. ԽԶ:

- ...Մարդու մարզմանը վերջ չկա: Լինում է այնպես, որ սկսում ես զգալ քեզ կատարելության հասած և դադարում ես զբաղվել նրանով, ինչով զբաղվում էիր մինչ այդ: Մինչդեռ նա, ով ուզում է կատարյալ լինել, պետք է միշտ հիշի, որ ինքը դեռ շատ հեռու է դրանից:
- ...Եղե՛ք ճշմարտասեր զինվորական ծառայության մեջ: Կեղծ մարդիկ երբեք չեն կարող ազնվորեն ծառայել զենքին¹:

Եվրոպայում ասպետները (անգլերեն՝ *knight*, գերմաներեն՝ *ritter*, որից էլ ռուսերեն՝ *рыцарь*), որպես առանձին ռազմավատատիրական խավ, ձևավորվել են 8-րդ դարի վերջերից: Այս խավի գործունեությունն ու սոցիալական նշանակությունն առավել ցայտուն արտահայտվեցին խաչակրաց արշավանքների ժամանակ՝ 11-14-րդ դարերում: Ասպետները մեկ ընդհանուր, օրինականացված գրավոր վարքականոն չեն ունեցել [2], սակայն նրանց աղոթքների և պահպանված զանազան աշխատությունների ու տեքստերի հիման վրա մասնագետներն առանձնացնում են ասպետական վարքագծի հետևյալ պարտադիր պահանջները. հավատարմություն գերակային, անվեհեր քաջություն, վտանգների և դժվարությունների արհամարհում, քրիստոնեական եկեղեցու և նրա պաշտոնյաների պաշտպանություն, օժանդակություն ասպետական տոհմերի որբացած և տկար անդամներին, առատաձեռնություն, Աստծու և մարդկանց առջև անբիծ կյանքի վարում [3]: Եվրոպացի ասպետը, քրիստոնյա հայ զինվորականի պես, հավատացած էր, որ հոգին կարելի է փրկել պատերազմելով ու նահատակվելով հանուն արդար նպատակի, օրինակ, անհավատների դեմ կռվում, կամ՝ իր տիրոջ շահերը, թույլին, իր սեփական պատիվն ու ժառանգությունը պաշտպանելիս: Ասպետական վարքականոնի այս նույն միտքը գեղեցիկ է արտահայտել ավելի ուշ շրջանում անգլիացիների դեմ կռված ֆրանսիացի կապիտան և բարոյախրատական գրքի հեղինակ Ժան դը Բյուին. «Մենք՝ խոնարհ զինվորներս, նույն հաջողությամբ կփրկենք մեր հոգիները զենքի միջոցով,

¹ В.А.Пронников, И.Д.Ладанов. Японцы, ук. соч. с. 243-244. Ձինվորի՝ ծուլությունից խուսափելու մասին բավական մանրամասն խոսում է նաև Յուձան Դայդոձին (տե՛ս *Книга самурая; Юдзан Дайдодзи, Будосесинсю; Ямамото Цунемото, Хакагуре; Юкио Мисима, Хакагуре* Нюмон, Санкт-Петербург: Евразия, 2000, с.64-65): Ձինվորի՝ ճշմարտասեր լինելու անհրաժեշտության մասին դրույթը, դեռևս մ.թ.ա. 5-րդ դարում, նշում է չինացի մեծ տեսաբան-ռազմագետ Սուն-Ցզին (տե՛ս *Н.И.Конрад, Сунь-Цзы. Трактат о военном искусстве. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1950, с. 33, 66-67*): Ներսես Շնորհալին 1166թ. գրած իր «Թուղթ ընդհանրական»-ի մեջ՝ Ձինվորական դասին (Առ զինվորաց դասս) գլխում նույնպես ընդգծում է զինվորի ճշմարտասիրության կարևորությունը. «Իսկ [այն զինվորը], ով խաբեբայություն կանի խոսքով կամ գործով... այդ խաբեբայությունն Աստծուն է [ուղղված] և ոչ մարդուն, և Աստծուց էլ ընդունելու է իր պատիժը որպես իր չարիքների հատուցում» (Իսկ որ նենգաւոր գտանիցի բանի կամ գործով... Աստուծոյ է այն նենգութիւն եւ ոչ մարդոյ. եւ յԱստուծոյ ընդունելոյ է զվրէժ հատուցման չարեաց իւրոց):- *Ներսես Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական*: Աշխատասիրությամբ՝ Է.Մ.Բաղդասարյանի, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1995, էջ 153:

քան եթե ապրեինք՝ մտորելով եղելության արմատների և կարգի մասին» [4]:

Դժվար չէ նկատել, որ այս բարոյահոգեբանական պահանջները, ինչպես և *Բուսիդո*-ն, մասամբ համընկնում են 4-5-րդ դարերում հայ զինվորականության ունեցած վարքականոնի հետ:

Հայ ռազմիկի բարոյահոգեբանական արժեհամակարգի առանձնահատկություններն ու ճյուղավորումները

Սակայն ամենահետաքրքիրն այն է, որ 4-5-րդ դարերի հայ զինվորականության արժեհամակարգն արտացոլող վերոբերյալ սանդղակի 1-ին և 4-րդ դրույթները շեշտակիորեն տարբերվում են մեզ հայտնի եվրոպական և ճապոնական ավատատիրական-զինվորական արժեհամակարգերից՝ ներկայացնելով հին և միջնադարյան ժամանակների համար արդարև արտասովոր առաջնակարգություն: Այսպես՝

ա) ըստ 1-ին դրույթի՝ հայ հրամանատարի ստանձնած առաջնային ու գլխավոր հանձնառությունը Հայաստան աշխարհին և թագավորությանը ծառայելն էր,

բ) ըստ 4-րդ դրույթի՝ հայ ազնվական զինվորականը ամբողջ հայ ժողովրդին (հասարակական բոլոր խավերն ու դասերը ներառյալ) ծառայել-պաշտպանելը համարում էր, զարմանալիորեն, ավելի կարևոր ու առաջնային, քան իր պատվո վարքականոնի 5-ից 8-րդ դրույթներով ամրագրված հանձնառություններն ընտանիքի, տոհմի, զինակիցների և նույնիսկ քրիստոնյա հավատի և եկեղեցու հանդեպ: Ավելի ստույգ՝ ընտանիքը, տոհմը, զինակիցները, քրիստոնյա եկեղեցին, որպես առանձին մասնիկներ, բոլորն էլ մտնում էին հայ ազգ-ժողովուրդ հասկացության մեջ: Ավելին՝ Հայաստանի քրիստոնյաներն ու հայ ժողովուրդը նույնն էին և նույնացվում էին, իսկ եկեղեցին ընկալվում էր որպես հայկական ազգային կառույց: Ինչպես ասվեց, ո՛չ ճապոնացի սամուրայի, ո՛չ էլ եվրոպացի ասպետի արժեհամակարգերն այսպիսի առաջնակարգություն բնավ չեն ճանաչել:

Մեկ այլ պատմական գուգահեռ. Հայաստանի հարևան Բյուզանդիայում հայրենասիրական զգացմունքները և բուն «հայրենիք» բառն առաջ են եկել միայն 10-րդ դարում [5], մինչդեռ 5-րդ դարի հայկական սկզբնադրյունները վկայում են, որ հայ իրականության մեջ արդեն այդ ժամանակ ու դրանից էլ շատ ավելի վաղ գոյություն է ունեցել Հայաստան-հայրենիքի հստակ և սուր գիտակցություն: Ավելի հաճախ հայրենիք հասկացությունն արտահայտված է «Հայոց աշխարհ՝ երկիր՝ թագավորություն» եզրերով, բայց և, ինչպես Խորենացու վերը մեջբերված հատվածում՝ նաև բուն «հայրենիք» եզրով՝ *«Սա այր աշխարհասէր և հայրենասէր եղեալ... լաւ համարէր*

զմեռանելն ի վերայ **հայրենեացն**, քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով **զսահմանս հայրենեացն** և հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարաց» (ընդգծումն իմն է):

Փավստոսի երկի մեջ կան հայ զինվորականության արժեհամակարգի դրույթները հաստատող և լրացնող զուգահեռ այլ դրվագներ ևս, սակայն դրանք, ի տարբերություն Մուշեղ Մամիկոնյանին նվիրված առանձին գլխի, ավելի համառոտ են, հպանցիկ և չդասոյազանցված [6]: Ահա այդպիսի մի նմուշ. *Եվ այդ ժամանակ Վասակ զորավարի ձեռքի տակ գտնվեց զործի պատրաստ վաթսուն հազար ընտիր և կովաշունչ ռազմիկ, որոնք միակարծիք, միասիրտ ու միաբան էին պատերազմական գործում, տենչում էին մարտնչել իրենց որդիների և կանանց համար, նաև՝ կյանքը զոհել հանուն իրենց հայրենիքի ու նրա բնակեցված զավատների, տենչում էին մարտնչել հանուն իրենց եկեղեցիների, հանուն իրենց սուրբ եկեղեցիների պաշտոնյա դասի, հանուն իրենց հավատի և Աստծու, հանուն իրենց բնիկ Արշակունի տերերի¹:*

Հայ զինվորի արժեհամակարգի 6-րդ կետը՝ նվիրվածությունն ընտանիքին, միահյուսվելով հայրենիքի հետ նրա կապվածությանը, լավ է բացահայտված Փավստոսի *Հայոց պատմության* մեկ այլ դրվագում: Նկարագրելով Հայաստանից դուրս եկած և Մծբինի մոտ հռոմեական բանակի առջև ճամբար դրած հայկական բանակի հոգեվիճակը՝ Փավստոսը պատմում է, որ ուշացած դաշնակից պարսիկներին սպասելու միջոցին հայ զինվորները խիստ անհամբերություն են ցուցաբերել և հայոց Արշակ թագավորից պատերազմը միայնակ սկսելու թույլտվություն հայցել: Փավստոսը սա բացատրում է նրանով, որ հայ զինվորները «տանջվում էին օտար աշխարհում, նախընտրում էին մեռնել, քան օտար աշխարհում ժամանակ քարշ տալ» *[յօտար աշխարհին առաւել մղձկէին, զի լաւ հաշուէին զմեռանելն առաւել քան զյամելն յօտար աշխարհին²:*

Քիչ անց, ավելի հստակեցնելով, Փավստոսը բացատրում է Արշակ թագավորի և, առհասարակ, ողջ հայկական բանակի այսպիսի վարքագիծը հայերի ազգային բնավորությամբ. *Իսկ Արշակ թագավորը և ամբողջ իր զորքը տաղտկալի էին համարում այդքան հեռու ճանապարհ գնալը, որովհետև նրանցից յուրաքանչյուրը, Հայաստանի մարդու բնական սովո-*

¹ «Եւ գտան ի ժամանակին անդ ընդ ձեռամբն զօրավարին Վասակայ արք զործոց իբրև վաթսուն հազար, ընտիրք և պատերազմողք, որ միամիտք և միասիրտք էին միաբանութեան գործոցն պատերազմին, հասանել մարտնչել ի վերայ որդւոց և կանանց իւրեանց, և ի վերայ աշխարհին դնել զանձինս իւրեանց մինչև ի մահ և ի վերայ աշխարհին գաւառացն բնակութեան, հասանել մարտնչել ի վերայ եկեղեցեացն իւրեանց, ի վերայ ուխտին պաշտամանն սրբոյ եկեղեցեաց իւրեանց, ի վերայ հաւատոց ուխտին անուան Աստուծոյ իւրեանց, փոխանակ բնակ տերանց իւրեանց Արշակունւոց».- *Փաւստոս Բուզանդացի*, Պատմութիւն Հայոց, Դ, Գլ. ԻԴ:

² Նույն տեղում, Դ, Գլ. ԻԵ:

րությունը, կարոտել և ցանկանում էր իր տունն ու տեղը¹:

Հայ զինվորականության պատվո վարքականոնն ունեցել է այլևայլ ճյուղավորումներ: Նշենք դրանցից երկուսը: Նախ՝ արժեհամակարգի դրույթների խախտումն արժանանում էր դաժան պատժի: Օրինակ՝ ձերբակալելով դավաճանած հրամանատար-նախարար Դատարեն Բզունուն՝ բերեցին Խոսրով Մեծ թագավորի առջև, քարկոծեցին, քարասպան արին իբրև մի մարդու, որ դավաճանել էր իր հայրենիքին, իր գնդին և իր տիրոջ զորքերին²:

Միջնադարյան եվրոպական ու ճապոնական ասպետական վարքականոնների հետ համընկնող մի այլ դրույթ. հայ զինվորականությունը մահվան իդեալական եղանակ էր համարում կովի դաշտում գոհվելը: Այսպես՝ մահվան մահձում Մանվել սպարապետը դառնորեն արտասվում և ասում է (այս դրվագում Փավստոսը մեկ անգամ ևս տալիս է հայ զինվորականի հասարակական հանձնառությունների առաջնակարգության սանդղակը, որտեղ անձնվեր ծառայությունը հայրենիքին դարձյալ առաջին տեղում է). *Սկսեց լալ և ասել. «Մանկությունից ի վեր պատերազմների մեջ եմ մեծացել և մեծ քաջությամբ ամեն տեսակի վերք ստացել մարմնիս³. և ինչո՞ւ մահն ինձ պատերազմում չպատահեց, քան թե այսպես անասունի նման մեռնեի: Որքա՞ն լավ կլինեք, եթե պատերազմի մեջ մեռնեի հայրենիքի համար, որպեսզի եկեղեցիներն ու Աստծու ուխտի պաշտոնյաները ռտնակոխ չլինեին: Ո՞ր է թե ինձ վիճակվեր մեռնել մեր երկրի բնիկ Արշակունի տերերի համար, մեր կանանց ու որդիների համար, մեր աստվածապաշտ մարդկանց և եղբայր-ընկերների (այսինքն՝ զինակիցների - Ա.Ա.) և մտերիմ բարեկամների համար: Թեպետ և շատ հանդուգն էի ինձ պահում, բայց և այնպես ինձ վիճակվեց մեռնել վատթար մահով՝ անկողնում պառկած⁴:*

Նույն ցավն ու չիրականացած ցանկությունն է հայտնում նաև Մուշեղ

¹ «Ձի Արշակ և ամենայն զօրք իւր տաղտապէին երթալ զհեռի ճանապարհն, զի ամենայն որ յանձնիւր տուն յիւրաքանչիւր տեղի գօրէն բարուց Հայաստան մարդկան անձկացեալ էին».- նույն տեղում:

² «Ածէին զնա առաջի մեծի թագաւորին Խոսրովու, և քարկոծ առնէին զնա քարամբք իբրև զայր, որ աշխարհի և գնդի եւ զօրաց տեառն իւրոյ դաւաճան լեալ իցէ».- նույն տեղում, Գ, Գլ. Ը:

³ «Մեծաւ քաջութեամբ զամենայն վերս յանձն իմ առի».- որ *յանձն իմ* արտահայտությունը նկատի ունի մարմնի վրա ստացած վերքերը, երևում է նաև մեկ այլ դրվագում Փավստոսի կիրառած ձևից՝ «քանզի էր Վասակ *անձամբ* փոքրիկ» (Դ, Գլ. ԾԴ): Մալխասյանցը թարգմանել է բավական անորոշ՝ «ամեն վերք հանձն եմ առել քաջությամբ» (1968թ. հրատ.), էջ 293:

⁴ «Սկսաւ լալ եւ ասել թէ ես ի մանկութենէ համակ սնայ ի պատերազմունս, եւ մեծաւ քաջութեամբ զամենայն վերս յանձն իմ առի. եւ ընդէ ր ոչ եհաս ինձ մեռանել ի պատերազմի, քան զօրէն անասնոյ մեռելոյ եղէ: Ձի լաւ էր ինձ եթէ ի պատերազմի մեռեալ էի ի վերայ աշխարհի, զի մի՛ զեկեղեցիս եւ մի՛ զուխտ Աստուծոյ առ ոտն կոխիցեն: Սակայն եւ ի վերայ Արշակունեաց բնիկ տերանց աշխարհիս, եւ ի վերայ կանանց եւ ի վերայ որդուց մերոց, եւ ի վերայ աստուածապաշտ մարդկանս եւ ի վերայ եղբայրութեան ընկերութեան եւ մտերիմ բարեկամութեան զի՞ էր թէ հասեալ էր ինձ մեռանել. թեպէտ շատ զանձնս յանդուգն վարեցի, զվատթար մահս մահճացս եհաս ինձ մեռանել».- *Փաւստոս Բուզանդացի*, Պատմութիւն Հայոց, Ե, Գլ. ԽԴ:

Մամիկոնյանը. «Բայց երանի թե այս մահը ձիու վրա ինձ հասներ» [Բայց իբրև եհաս ինձ մահս, թե ի վերայ ձիոյ դիպեալ էր]:

Վերն արդեն նշվեց, որ հայ ռազմիկի պատվո վարքականոնը գոյություն է ունեցել Փավստոսի պատմած ժամանակից՝ 4-րդ դարից շատ ավելի վաղ շրջանում: Բնական է, եղել են որոշ տարբերություններ, որոնք դեռևս առանձին քննության կարիք ունեն, սակայն այդ վարքականոնի գլխավոր դրույթները, մասնավորապես՝ հայրենիքի, ընտանիքի, գերակայի, սուրբ վայրերի, սրբությունների և հավատի անձնագոհ պաշտպանությունը, ըստ ամենայնի, նույնը պետք է լինեին:

Սյսպիսով՝ շնորհիվ հայ մատենագիրների և, հատկապես, Փավստոս Բուզանդի հաղորդած մանրամասն տեղեկությունների՝ հնարավոր է լինում բացահայտել, իր հիմնական տարրերով հանդերձ, 4-5-րդ դարերի հայ ռազմիկի բարոյահոգեբանական գաղափարական արժեհամակարգը, որը կանոնակարգված է եղել հատուկ պատվո վարքականոնի մեջ: Իմիջիայլոց, Փավստոսի կենտրոնացածությունը ռազմական պատմության հարցերի վրա [7], նրա քաջատեղյակությունը հայ ռազմիկի պատվո վարքականոնի առանձին դրույթներին ու դրանց առաջնակարգությանը թույլ են տալիս ենթադրել, որ այս հեղինակը հրաշալի ռազմական կրթություն է ստացել և որոշ ժամանակ, իբրև սպա, ծառայել է հայոց բանակում:

Հայկական զորաբանակի թվաքանակը

Հարկ է դիտարկել, թեկուզ հպանցիկ, նաև հայկական զորաբանակի թվաքանակի հարցը: Միայն այդ թվաքանակի հիման վրա կարելի է ճիշտ պատկերացնել հայոց մարտական ավանդույթների տևականությունն ու շարունակականությունը, նաև, զուգահեռաբար, այն, թե ինչ ազդեցություն են ունեցել հայ զինվորականությունը և սերնդեսերունդ քարոզված նրա արժեհամակարգը հին և միջնադարյան հայ հասարակության ընդհանուր մտայնության, հոգեբանության և գաղափարախոսության վրա:

Նախ արծարծենք հնագույն շրջանի տվյալները: Հայասայի թագավորության՝ մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերում խեթական պետության դեմ վարած պատերազմների մասին մի շարք տեղեկություններից կարելի է վստահորեն մակաբերել, որ հայ զինվորների թիվը մեկ տասնյակ հազարից պակաս չի եղել, իսկ գուցե շատ ավելին է եղել [8]: Հայասայում իր ժամանակի առումով արդիական ու կանոնակարգված զինուժի գոյությունը հաստատում է թեկուզ միայն այն փաստը, որ Հայասայի զորքերն ունեցել են մարտական կառքեր [9], որոնք, նյութական զգալի արժեք ներկայացնելով, սահմանափակ թվով էին առկա նույնիսկ աշխարհակալ Ասորեստանի բանակում [10]:

¹ Նույն տեղում, Ե, Գլ. ԼԵ:

Ուրարտուի, այն է՝ հայոց Արարատյան թագավորության բանակը, թերևս, առաջին անգամ միավորում էր երկրում առկա ամբողջ զինուժը, որ բաղկացած էր առնվազն մի քանի տասնյակ հազար զինվորից [11]: Այսպես, պահպանված արձանագրություններից մեկը հաղորդում է, որ հյուսիսային ուղղությամբ արշավանքի դիմած Ուրարտուի զորքի կազմում կային 66 մարտակառք, 4430 ձիավոր և 15760 հետևակային [12]: Պետք է ենթադրել, որ այս տեղեկությունը վերաբերում է հայոց բանակի մի մասին միայն, քանի որ խիստ անհավանական է, որ խոշոր ուժերով դեպի հյուսիս արշավելիս, սահմանապահ զորամասեր թողնված չլինեին հարավում՝ կանխելու համար այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանի գլխավոր թշնամու՝ Ասորեստանի հնարավոր ոտնձգությունները: Ինչպես նկատում են արտասահմանցի հետազոտողները, Ուրարտուում ամրոցաշինությունը ձեռք էր բերել բացառիկ բարձր տեխնիկական մակարդակ, իսկ զինված ուժերը հմտացել-մասնագիտացել էին լեռնային պատերազմ վարելու գործում [13]:

Արարատյան թագավորության բանակի բարձր աստիճանի հասած զարգացածությունն է փաստում նաև նրա հրամանատարական կազմի աստիճանակարգումը՝ գլխավոր հրամանատարի, նրա առաջին և երկրորդ տեղակալների, գնդապետի, հիսնապետի, սակրավորների հրամանատարների և պետերի պաշտոնների առաջացումը [14]: Այս աստիճանակարգումը զարգացել է հետագա դարերում: Այսպես՝ մեզ առավել լավ հայտնի Արշակունյաց Հայաստանի բանակում առկա էին գլխավոր հրամանատարի՝ *սպարապետի*, *զորավարի*, *մեծ զորավարի*, զորամիավորման հրամանատարի՝ *բյուրակալ կուսակալի*, մեկ հազարանոց գնդի հրամանատարի՝ *հազարապետի* (պետք չէ շփոթել արքունիքում եղած *հազարապետ* պաշտոնի հետ) և այլ կոչումներ [15]:

Հայոց Երվանդունիների օրոք հայկական զորքը պատկառելի թվաքանակ է ունեցել: Պատմելով մ.թ.ա. 6-րդ դարի իրադարձությունների մասին, Քսենոփոնի՝ մ.թ.ա. 365-358թթ. գրած «Կյուրոպեդիան» հայկական զորքի թիվը նշում է 8.000 հեծելազոր ու 40.000 հետևակ [16]: Մ.թ. 1-ին դարի հռոմեացի հեղինակ Կվինտոս Կուրցիոս Ռուփոսը հաղորդում է, որ մ.թ.ա. 331թ. տեղի ունեցած հանրահայտ Գավգամելայի ճակատամարտում Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ դուրս եկած պարսից Դարեհ Գ արքայի գլխավորած դաշնակից ուժերի աջ թևը կազմում էր 40.000 հետևակ և 7.000 հեծյալ ունեցող Մեծ Հայքի զորաբանակը (որն, ի դեպ, իրեն փայլուն է դրսևորում՝ կռվում է մինչև ուշ երեկո և դիմում կազմակերպված նահանջի միայն այն ժամանակ, երբ պարզ է դառնում, որ կենտրոնում և ձախ թևում պարսիկները ջախջախիչ պարտություն են կրել) [17]: Ձախ թևում կռվող Փոքր Հայքի զորաբանակի թիվը Ռուփոսը չի հաղորդում: Ակնհայտ է, որ այս 47.000-

անոց զորաբանակը չէր կարող ներկայացնել Մեծ Հայքի ամբողջ զինուժը, քանի որ Գավգամելյան գտնվում էր Հայաստանի սահմաններից բավական հեռու և առնվազն նույն քանակության զինուժ էլ պետք է մնացած լիներ երկրի ներսում՝ հատկապես հյուսիսային և հյուսիսարևելյան մշտապես վտանգավոր սահմանների անվտանգությունն ապահովելու համար: Այս եզրահանգման օգտին է խոսում նաև Քսենոփոնի հաղորդումն առ այն, որ հայոց զորքերի միայն կեսն է ուղարկվել համաարիական բանակ [18]:

Հատկանշական է, որ մ.թ.ա. 9-րդ դարում Արամ (Արամե) թագավորի¹ բանակի արագաշարժ մասը (կամ այսօրվա եզրով ասած՝ «էքսպեդիցիոն կորպուսը») ևս բաղկացած էր, ինչպես հաղորդում է Խորենացին, «մոտավորապես հիսուն հազար» զինվորից [19]. դարձյալ՝ սրանց մեջ չպետք է եղած լինեին բերդապահ և սահմանապահ կայազորները կամ գոնե դրանց մի մասը, որ տեղաշարժի չէր ենթարկվել: Հետաքրքիր է, որ այս կորպուսի թվաքանակը համընկնում է Տիգրան Մեծի հեծելազորի ընդհանուր թվի հետ, որ, ըստ Պլուտարքոսի, 55.000 էր (որից 17.000-ը՝ զրահապատ) [20]: Հետագայում, ամրապնդելով երկրի անվտանգությունը, Արամը գումարում է իր ունեցած զորքին (այսինքն՝ 50.000-ին) ևս 40.000 հետևակ և 2.000 հեծելազոր [21] և այդ միացյալ 92.000-անոց բանակով արշավում դեպի արևմուտք՝ Կեսարիա:

Հայկական զինված ուժերի մարտական բացառիկ բարձր որակը և մշտական պատրաստվածության մեջ լինելու վիճակը հաստատվում են արդեն միայն այն փաստով, որ հայկական բանակի շուրջ կեսը (չափազանց բարձր տոկոս նույնիսկ այսօրվա զարգացած երկրների բանակների համար) ընդունակ է եղել անհրաժեշտության դեպքում հեռավոր և սրընթաց արշավանքներ կատարել Հայաստանի սահմաններից դուրս, թեև, ինչպես վերև արդեն տեղեկացանք Փավստոսի հաղորդումից, դա բոլորովին էլ հայ զինվորականների սրտովը չէր:

Այսպիսով՝ մ.թ.ա. 2-րդ և 1-ին հազարամյակներում, Հայասայի, Ուրարտուի և Երվանդունիների թագավորությունների օրոք, հայ զինվորականության թիվը հասնում էր մի քանի տասնյակ հազարի, իսկ Արտաշեսյան, Արշակունյաց և Բագրատունյաց թագավորությունների օրոք, պատմական հստակ տեղեկությունների համաձայն, հայկական կանոնավոր բանակի թվակազմը տատանվում էր 100.000-ի և 120.000-ի միջև [22]: Պատկերացնելու համար հայոց զինուժի տարածաշրջանային կշիռն ու նշանակությունը, կարելի է համեմատել այս թվերը, օրինակ, այն փաստի հետ, որ աշ-

¹ Հնարավոր է, որ Խորենացու այս հաղորդման մեջ Արամ թագավորին իրականում մարմնավորել է 7-րդ դարի հայոց արքա Էրիմենա-Արամանին: Այս մասին մանրամասն տե՛ս *Բաբկեն Հարությունյան*, Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ.թ.ա. VII-VI դդ.): Երևան, «Հայագիտակ», 1998, էջ 59-90:

խարհակալ Հռոմեական կայսրության կանոնավոր բանակը, ըստ տարբեր տեղեկությունների, ուներ 400.000-ից մինչև 600.000 զինվոր [23]: Ընդ որում՝ Հռոմի հզորության գագաթնակետին Իտալիայից դուրս տեղակայված էին շուրջ 300.000 լեգեոններ [24]: Այս ուժի միայն կեսն էր տեղակայված արևելյան ուղղությամբ, այսինքն՝ տարածաշրջանային առումով Հայոց կանոնավոր բանակը զիջում էր հռոմեականին առավելագույնը երեք անգամ: Սա նշանակում է, որ միաճակատ պաշտպանական պատերազմ մղելու դեպքում Հայաստանն ընդունակ էր դիմագրավել հռոմեական ներխուժումը: Աշխարհակալ ախոյանների միջև Հայաստանի անկախության և ինքնավարության երկարատև պահպանումն ինքնին արդեն վկայում է հայոց զինուժի հզորության մասին:

12-14-րդ դարերում Կիլիկյան հայկական թագավորության բանակի թիվը պատերազմի ժամանակ անցնում էր 60.000 զինվորից [25], մինևույն ժամանակ բուն Հայաստանում ընդհուպ մինչև 14-րդ դար, հատկապես Զաքարյանների իշխանության օրոք, նախարարների հրամանատարության տակ դեռևս պահպանվել և գործում էին հայկական խոշոր զորագնդեր:

Պետք է հատուկ ընդգծել, որ վերը բերված թվերը վերաբերում են ոչ թե Հայաստանի տղամարդկանց ընդհանուր թվին կամ աշխարհագրին, այլ հայոց կանոնավոր կամ մշտական զինուժին: Սրանում համոզվելու համար բավական է մոտավոր պատկերացում ունենալ Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության մասին: Հետազոտողների հաշվարկների համաձայն, Հայաստանի բնակչության թիվը մ.թ.ա. 1-ին դարում եղել է 2,5-3 միլիոն, 10-րդ դարում՝ 4-5 միլիոն մարդ, իսկ Կիլիկյան Հայաստանում 13-րդ դարում ապրել է շուրջ 1 միլիոն մարդ (նշված բոլոր դեպքերում էլ հայերը բացարձակ մեծամասնությունն էին) [26]: Այսպիսով՝ 1-ին դարում հայկական 100.000-120.000-անոց զինուժը կազմել է Հայաստանի ընդհանուր բնակչության ընդամենը մոտավորապես 4%-ը, 10-րդ դարում՝ մոտ 2-2,5%-ը, իսկ 13-րդ դարի գերմիլիտարիզացված Կիլիկյան Հայաստանում՝ շուրջ 6%-ը: Հին և միջնադարյան Հայաստանի զարգացած տնտեսությունն ու ժողովրդագրական այս բարվոք վիճակը միանգամայն թույլ էին տալիս զինելու, մարզելու և կերակրելու այդպիսի պատկառելի մշտական զինված ուժեր¹:

Հայ զինվորականության ամուր փոխկապվածությունը հայ հասարա-

¹ Կարելի է համեմատություն անցկացնել նաև մեր օրերի հետ: Պաշտոնական տվյալների համաձայն, 1998թ. դրությամբ Հայաստանի Հանրապետության բանակի կազմում ծառայում էին 53.400 զինվորական, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում, արտասահմանյան ոչ պաշտոնական հավաստի աղբյուրների գնահատմամբ՝ կա ևս 20.000-25.000-անոց հայկական զինուժ.- տե՛ս *The Military Balance, 1998/99* (London: Oxford University Press, 1998), pp. 74, 76: Այսպիսով, այսօրվա Հայաստանն (այսինքն՝ ՀՀ և ԼՂՀ միասին վերցրած) ունի շուրջ 70.000-75.000-անոց բանակ, որը կազմում է նրա 2,5-3 միլիոնանոց ազգաբնակչության մոտ 2,5 տոկոսը: Զինվորական տարրի տոկոսային այսպիսի հարաբերակցությունը բնակչության ընդհանուր թվի հետ ավելի բարձր է, քան Ռուսաստանում, Թուրքիայում կամ Եվրոպայի որևէ երկրում, ինչը Հայաստանի ներկա աշխարհառազմավարական միջավայրում լիովին արդարացվում է:

կության ու նրա տարբեր խավերի հետ պայմանավորված էր նաև նրանով, որ բանակը կազմված էր ոչ միայն նախարարական և ազնվական ծագում ունեցող *ազատանիից*, այլ՝ ազատ շինականներից¹:

Վերը շարադրվածից կարելի է եզրակացնել, որ հնագույն, հին և միջնադարյան ժամանակներում հայ զինվորականության տեղը, դերը, կշիռն ու նշանակությունը հայկական հասարակության մեջ եղել են ամենամեծն ու կենտրոնականը: Հետևաբար, հայ զինվորի պատվո վարքականոնը, իր գաղափարական-բարոյահոգեբանական արժեքներով հանդերձ, դարեր շարունակ սերնդեսերունդ փոխանցվելով և ուսուցանվելով՝ իր անանց կնիքն է դրել հայ ժողովրդի ազգային բնավորության, հոգեբանության և աշխարհընկալման վրա²:

Հայերի ռազմական հատկանիշները՝ օտարների գնահատմամբ

Հայերի բացառիկ մարտունակությունը նկատել և արձանագրել են նաև օտարները: Բերենք ընդամենը մի քանի օրինակ (հետագայում հարկավոր է օտար աղբյուրների գրանցած նմանատիպ բազմաթիվ հաղորդումները հավաքել, խմբավորել և հրատարակել առանձին ուսումնասիրությամբ): Ըստ 6-րդ դարի բյուզանդական պատմագիր Պրոկոպիոս Կեսարացու հաղորդման՝ մինչև 474թ. հռոմեական կայսրերն իրենց թիկնազորի «ընտրության ժամանակ նկատի ունեին մարդկանց արժանիքները և հայերին էին տալիս նախապատվությունը»³: Արաբ պատմագիր Քամալ-ադ-դինի վկայությամբ, հայկական ծագում ունեցող Ռոման Գ Արգիրոս կայսրի (1028-1034) թիկնազորը դարձյալ բաղկացած էր հայերից, որոնց էլ նա պարտական էր իր փրկու-

¹ Ա.Ա.Ստեփանյանը, ուշագրավ մի ուսումնասիրության մեջ, քննելով հայ հին իրավունքի և աշխարհա-ժողովների որոշ հարցեր, պարզում է նույնիսկ, որ հե՛նց Հայաստանի ցածր խավերի հետ համաձայնությունը խախտելու և արդյունքում վերջիններիս տրամադրած զգալի զինուժից զրկվելու պատճառով է տեղի ունեցել Արտավազդ Բ թագավորի կործանումը (մ.թ.ա. 55թ.)։- *А.А.Степанян, О государственной политике Артавазда II, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1989, N. 2 (125), էջ 40-54:*

² Հայ մատենագրության պարունակած մեծաթիվ և բազմազան հավաստի նյութերը, որ վերաբերում են այս հոդվածի մեջ արժարժված հարցերին, դեռևս սպասում են իրենց հետազոտողներին: Այսպես՝ հայ ռազմիկի արժեհամակարգը, թերևս, ամենացայտուն կերպով արտացոլվել է *Մասնա ծոեր* ժողովրդական էպոսում, որը կարոտ է այս տեսանկյունից կատարվելիք մանրագնին վերլուծության:

³ Ահա այդ հատվածն ամբողջությամբ.

«Նախկինում պալատի պահպանության համար առանձնացվել էին երեք հազար հինգ հարյուրից ոչ պակաս ստրատիոտներ (զինվորներ), որոնց սխոլարիոս էին անվանում: Ի սկզբանե անտի պետությունը սրանց վճարում էր շատ ավելի բարձր ռոճիկ, քան մնացած բոլոր [ստրատիոտներին]: Անցյալում կայսրերը սրանց ընտրության ժամանակ նկատի էին առնում մարդկանց արժանիքները և հայերին էին տալիս նախապատվությունը: Բայց սկսած Ջենոն կայսրից (474-491), [ստրատիոտ] անունը սկսեց տրվել վախկոտ և պատերազմի մասին բոլորովին գաղափար չունեցող մարդկանց...»: Տե՛ս Բյուզանդական աղբյուրներ, Հտ. Ա, *Պրոկոպիոս Կեսարացի: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ* Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1967, էջ 296. հմտ. Պրոկոպիոս Կեսարացի, *Գաղտնի պատմություն: Թարգմանություն հին հունարեն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ* Աթենքի ակադեմիայի թղթակից անդամ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևանի համալսարանի հրատ., 1987, էջ 114:

թյամբ 1030թ. Հալեպի մոտ կրած պարտությունից ու բյուզանդական զորքի ցարքուցրիվ լինելուց հետո. «և ճողոպրեց կայսրը՝ շրջապատված իր մոտ եղած հայերով, որոնք իրենց նետերով պաշտպանում էին նրան» [27]: Ֆրանսիացի հայտնի բյուզանդագետ Շարլ Դիլն այսպես է բնութագրել 10-րդ դարի իրավիճակը. «Բյուզանդիան պարտական էր Հայաստանին հրաշալի զինվորներով, քանի որ 10-րդ դարում հայկական ջոկատները բյուզանդական բանակի լավագույն զորամասերն էին համարվում» [28]:

Բյուզանդացի մեկ այլ պատմագիր, խոսելով 9-րդ դարի առաջին կեսին բյուզանդական բանակում ծառայած Մանուիլ անունով մի հայ զորահրամանատարի մասին, գրում է. *Մանուիլը շատ խիզախ մարդ էր, բոլոր հակառակորդներին քաջ հայտնի, քանզի նա ծնունդով հայ էր*¹:

Այսպիսով, պարզվում է, որ այդ ժամանակաշրջանում հայ տղամարդու կերպարը նույնացվում էր արիասիրտ ռազմիկի բնութագրի հետ, կամ, ինչպես դիպուկ նկատել է այս հետաքրքիր տեղեկությունը հայերեն թարգմանած անվանի բյուզանդագետ Հ.Բարթիկյանը, «Բյուզանդիայում հայ և քաջ հասկացությունները հոմանիշ էին»²:

Նույնպիսի հարգանքի և գնահատանքի էր արժանանում հայկական զորքը նաև Իրանում:

Այսպես՝ Փավստոսը հաղորդում է, որ պարսից Շապուհ Բ թագավորը,

¹ **Բյուզանդական աղբյուրներ**, Հտ. Ե, *Թեոփանեսի շարունակող*: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի: Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1990, էջ 65: Նորերս լույս տեսած՝ բյուզանդական բանակի և հասարակության փոխհարաբերությունները քննող մի մենագրություն, անտեսելով հունական աղբյուրներում հայկական զորամիավորումների բարձր մարտունակության մասին եղած բազմաթիվ ուղղակի վկայությունները, անում է անհա այսպիսի միտումնավոր քննադատական եզրակացություն. «Հայ զինվորները տխրահամբավ էին (համենայն դեպս՝ հունական աղբյուրների համաձայն), իրենց քնահաճ վարքագծով և անկարգապահությամբ» [Armenian soldiers, notorious (according to the Greek sources at least) for their wayward conduct and indiscipline].- տե՛ս *John Haldon, Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204* (London: UCL Press, 1999), p. 236: Հեղինակի՝ բրիտանացի պրոֆեսոր Ջոն Հալդոնի միտումնավորությունն ավելի պարզ կլինի, եթե նկատենք, որ իր գրքում նա չի նշում բյուզանդական բանակի բազմաթիվ զորահրամանատարների, ներառյալ գլխավոր զորահրամանատարների, հայ լինելը, դեռ ավելին՝ պարզապես շրջանցում է Բյուզանդիայի հարևան Հայաստան պետության և երկրի գոյությունն անգամ (բացառությամբ մեկ-երկու հպանցիկ և կողմնակի հիշատակության. էջ 29-ում հիշված է «Հայոց Աշոտ թագավորը», էջ 227-ում՝ «կիլիկեցի հայերի» 1166թ. տարած ռազմական մի հաղթանակը): Ի տարբերություն Ջ.Հալդոնի, Բյուզանդիայի ռազմական պատմության անվանի մասնագետ Չիկագոյի համալսարանի պրոֆեսոր Վալթեր Քեգին, իր վերջին ուսումնասիրություններից մեկում, հանգամանորեն քննելով Հայաստանի աշխարհառազմավարական դիրքի կարևորությունն ու առանձնահատկությունները, բավական օբյեկտիվորեն է խոսում հայկական զինված ուժերի նշանակության և հայ զորահրամանատարների ունեցած դերի մասին (թեև նրա որոշ դիտողություններ ակամա կրում են ամերիկյան կեղծ-հայագիտական դարոցի ազդեցությունը): Քեգին նկատում է նաև «հայերի անհողորդությունը և ուժեղ բնավորությունը» [intractability and formidable character of the Armenians], որի հետ ստիպված էին հաշվի նստել թե՛ բյուզանդացիները և թե՛ արաբները.- տե՛ս *Walter E. Kaegi, Byzantium and the Early Islamic Conquests* (Cambridge University Press, 1992), pp. 12, 181-204, etc.: Բյուզանդական բանակում ծառայած հայկական զորամասերի և հայ զորահրամանատարների մասին տե՛ս նաև *Աշոտ Հովհաննիսյան*, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության. Գիրք Ա, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1957, էջ 39-40:

² **Բյուզանդական աղբյուրներ**, Հտ. Ե, *Թեոփանեսի շարունակող*, էջ 313, ծնթ. 56: Այս դարձվածքը վերցված է պատմական մի երկի միջից, որ գրվել է Կոստանդին Ծիրանածին կայսեր (913- 959) կարգադրությամբ (նույն տեղում, էջ VII):

Հայաստանում իր կրած մի խոշոր պարտությունից հետո՝ վերադառնալով Իրան, հիացական գնահատական է տվել հայ ռազմիկների անձնվիրությանը, պատերազմավարությանն ու մարտական բարձր ոգուն։

- Ջարմացել եմ ես, ասում էր նա, իմ տեսածի վրա: Մանկությունից ի վեր միշտ կռվի ու պատերազմի մեջ եմ եղել, շատ տարի է, որ թագավոր եմ դարձել, և տարի չեմ անցկացրել առանց կռվի, բայց ջերմ կռիվն այս էր, որին այս անգամ պատահեցի: Որովհետև երբ Հայոց նիզակավորները առաջ էին գալիս, այնպես էին հարձակվում, ինչպես մի բարձր լեռ կամ ինչպես մի հաստ, հզոր և անշարժ աշտարակ, իսկ երբ մենք նրանց փոքր-ինչ վանում էինք, նրանք ապաստանում էին հոռոմների լեզեռների մեջ, որոնք իրենց կից առ կից վահանները բաց անելով նրանց ներս էին ընդունում, ինչպես մի պարսպապատ ամրոցի մեջ: Եվ այնտեղ փոքր-ինչ շունչ առնելով՝ նորից դուրս էին գալիս ու կռվում, մինչև որ Արյաց զորքերին ամբողջովին ոչնչացրին:
- Մի ուրիշ բանի վրա էլ եմ զարմացած - Հայաստան գնդի¹ միասիրտ հավատարմության և տիրասիրության վրա. որովհետև այսքան տարի է, որ նրանց տերը՝ Արշակը, կորած է նրանց համար, բայց նրանք նրանով էին քաջալերվում պատերազմի ժամանակ: Երբ իրենց ախոյաններին գլորում էին, միշտ ասում էին. «Արշակի համար», իսկ նա նրանց մեջ չէր, բայց նրանք իրենց սիրուց և տիրասիրությունից, որ ունեին իրենց բնիկ տիրոջ նկատմամբ՝ ամեն մի ախոյանի, որին սպանում էին, նրան էին նվիրում: Կամ [Հայոց սպարապետ Մամիկոնյան] Մուշեղի այն մոլեգնած գունդը. ինձ այնպես էր թվում, թե այդ գնդից բոց ու կրակ են թափում, և դրոշակներն այնպես էին գնդի մեջ, կարծես հրդեհի բոց է անցնում եղեգների միջով: Այսքան ժամանակ է, որ նրանց տերը՝ Արշակը, կորած է նրանց համար, գտնվում է Անդալշն բերդում, Խուժաստան երկրում, բայց նրանք իրենց սիրուց այնպես էին համարում, թե նա իրենց գլուխ է կանգնած իբրև թագավոր, կամ իրենց հետ գնդի մեջ է գտնվում, իբրև պատերազմին գլուխ կանգնած և իրենք նրա առաջ նրան են ծառայում: Այո, - ասում էր նա, - երանի՛ նրան, որ Հայոց գնդի տերն է, այնպիսի տիրասեր, միաբան և հավատարիմ զորքի [29]:

Մարտական որոշակի խնդիրներ լուծելու գործում, հատկապես՝ իր հեծելազորի մանևրային կարողություններով ու հարվածային հզորությամբ, հայկական բանակն անգերազանցելի էր: Հայկական այրուձին մեծ

¹ Մալխայանը թարգմանել է *Հայկական գնդի*, որ սխալ է. այդ մասին տե՛ս *Արմեն Այվազյան*, Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ, էջ 202-203:

հռչակ էր վայելում հին աշխարհում, այդ իսկ պատճառով էլ Հռոմի, Բյուզանդիայի և Իրանի տիրակալները սիրաշահում էին և աշխատում տարբեր հնարքներով իրենց զինված ուժերի կազմի մեջ ընդգրկել հայկական ընտիր զորամիավորումները: Իրանում հայկական զորքի ունեցած վարկի մասին կարելի է որոշակի պատկերացում կազմել թեկուզ Եղիշեի հետևյալ հաղորդումից. *...կարգն այն էր, որ երբ Հայաստանից որևէ պատվավոր զորավարի առաջնորդությամբ հեծելագոր էր գնում [Պարսից թագավորի] Դուռը, [թագավորը] մարդ էր ուղարկում ընդառաջ և հարցնում էր Հայոց աշխարհի ողջությունն ու խաղաղությունը. և երկու-երեք անգամ նույնն էր անում. զորահանդեսն էլ [թագավորն] ինքն էր անում և պատերազմ սկսելուց առաջ նրանց իրեն մոտ գալ՝ տեղ հասնելն անգամ մեծ շնորհակալության արժանի էր համարում և իր այթոռակիցների ու բոլոր մեծամեծների առաջ գովասանք էր տալիս ամենքին, հիշում էր նրանց նախնիների ծառայությունները և պատմում էր նրանցից յուրաքանչյուրի քաջությունը [30]:*

Կարելի է հիշել նաև Ավարայրի ճակատամարտի նախաշեմին պարսիկ զորահրամանատար Մուշկան Նյուսալավուրտի բառերը՝ ուղղված իր զորքին. *Դուք ինքներդ գիտեք Հայոց աշխարհի քաջությունը, և ամեն մեկի անվեհերությունը. գուցե պարտություն կրելով՝ կենդանի-կենդանի գրկվեք այն մեծ կյանքից, որ ունենալու եք: Հիշեցեք ձեր կանանց և որդիներին, հիշեցեք ձեր սիրելի բարեկամներին. գուցե ոտնահար լինիք...* [31]:

Վերջաբանի փոխարեն. զինվորական պատվո վարքականոնները արդի ժամանակաշրջանում

Զինվորական պատվո վարքականոններն ամենևին խոր անցյալի երևույթ չեն միայն: Ժամանակակից զարգացած պետությունների կադետական և սպայական ուսումնարաններն իրենց սաներին և առանձին ստորաբաժանումների և զորամիավորումների հրամանատարությունը՝ իրենց մարտիկներին գաղափարապես և բարոյահոգեբանորեն պատրաստելիս, դարձյալ օգտագործում են հատուկ մշակված պատվո վարքականոններ:

Անհրաժեշտ ենք համարում, որ մենք էլ, հայկական ազգային ռազմական դաստիարակության հարուստ և ուրույն ավանդույթները հաշվի առնելով, սկզբում Պաշտպանության նախարարության ռազմական ինստիտուտում, ապա և ամբողջ հայկական բանակի բարոյահոգեբանական դաստիարակության համակարգում մշակենք և ներդնենք այսօրվա հայ ռազմիկի պատվո վարքականոնը:

Հայրենասիրական-քաղաքացիական դաստիարակությունը հասա-

րակական առողջ համախմբվածությանը հասնելու, ասել է թե՛ Հայաստանի ազգային անվտանգությունն ամրապնդելու գլխավոր միջոցներից է: Հայկական բանակը, ինչպես դարեր առաջ, կոչված է լինելու Հայաստանին անմնացորդ նվիրված սերունդների պատրաստման դարբնոց:

Աղբյուրներ և գրականություն

1. *В.А.Пронников, И.Д.Ладанов. Японцы (этнографические очерки)*. Москва: Наука, 1983, с. 239-242; cf. Yamamoto Tsunetomo, *Hagakure: The Book of the Samurai*, trans. William S. Wilson (NY: Kodansha International, Ltd., 1979), pp. 17-18, 20-21, 33-34, 66-67.
2. *Richard Barber, The Knight and Chivalry*. Revised edition (Woodbridge: The Boydell Press, 1995), p. 6.
3. Տե՛ս *Советская историческая энциклопедия*. Главный редактор Е.М.Жуков, Том 12 (Москва: “Советская энциклопедия”, 1969), с. 426; Энциклопедический словарь. Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, Том XXVII (С.-Петербург, 1899), с. 458-461.
4. *Maurice Keen, Chivalry* (New Haven and London: Yale University Press, 1984), pp. 14, 178.
5. Տե՛ս *Шарль Диль, Основные проблемы византийской истории* (Москва: Госизд. Иностранной Литературы, 1947). Перевод с французского и предисловие Б. Т. Горвянова, с. 85.
6. Տե՛ս *Փառառու Բուզանդացի, Պատմութիւն Հայոց*, Դ, Գլ. ԻԴ. Ե, Գլ. ԽԴ:
7. Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս *Մրմնն Սյվազյան, Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ*, էջ 169-185, 193-198, 202-204:
8. *Հայ ժողովրդի պատմություն*, Հ. Ա (Երևան, ԳԱ հրատ., 1971), էջ 200-201:
9. *Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա: Հ. 1* (Երևանի համալսարանի հրատ., 1981), էջ 7-13:
10. *Б.Б.Пиотровский. История и культура Урарту*. Ереван, Изд. Академии Наук Арм. ССР, 1944, с. 114.
11. *Հայ ժողովրդի պատմություն*, Հ. Ա, էջ 351:
12. *Р. Эрнест Дюпюи и Тревор Н. Дюпюи. Всемирная история войн. Книга первая: 3500 год до Р. Х.– 1400 год до Р. Х.*, Санкт-Петербург, 1997, с. 51-52.
13. Նույն տեղում, էջ 50-53:
14. *Հայ ժողովրդի պատմություն*, Հ. Ա, էջ 348-351:
15. *Հայ ժողովրդի պատմություն*, Հ. Գ, էջ 276:
16. *Հայ ժողովրդի պատմություն. քրեստոմատիա: Հ. 1*, էջ 139:
17. Տե՛ս *Quintus Curtius Rufus, Historiae Alexandri Magni, Book III, Chapter 2, par. 6*; հմմտ. *L.P.Shahinian, "On the 'Vahe' Mentioned in Movses Khorenatsi's History," Armenian Review, Summer 1983, pp. 54-57*. հմմտ. *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. 1, էջ 494:
18. Տե՛ս *Մ.Ս.Օհանյան, Հայաստանը հին աշխարհի գահակարգում.- Հայկական բանակ*, 1999, No. 4 (22). հղված է Կсенофонт. *Киропедия*, III, 1 (34, 35).

19. *Մովսէս Խորենացի*, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Ա, Գլ. ԺԳ:
20. *Плутарх*. Сравнительные жизнеописания. В трех томах. Т. 2, Москва, Изд. АН СССР, 1963, с. 194.
21. *Մովսէս Խորենացի*, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Ա, Գլ. ԺԴ:
22. Տէ՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, Հ. Ա, էջ 686-688. Հտ. Բ (Երևան, ԳԱ հրատ., 1976), էջ 146. Հտ. Գ (Երևան, ԳԱ հրատ., 1984), էջ 686-689:
23. Հռոմեական բանակի թվաքանակի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս *Philippe Contamine*, War in the Middle Ages. Translated by Michael Jones (Oxford UK and Cambridge USA: Blackwell, 1998), pp. 7-10; cf. Peter Connolly, *Greece and Rome at War* (London-Hong Kong: Macdonald, 1981), p. 255.
24. Տէ՛ս *Zbigniew Brzezinski*, The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geo-strategic Imperatives (New York: BasicBooks, 1997), p. 10.
25. Տէ՛ս «Մտնայ պարապետի տարեգիրք», Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1956, էջ 231. *Recueil des historiens des Croisades. Documents Arméniens*. Т. II, Paris, 1906, p. 170-171. Ս.Բուռնազյան, Հայ ասպետությունը Կիլիկյան հայկական պետությունում 12-14-րդ դարերում.- *Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների*, 1963, N. 5, էջ 93:
26. *Խաչիկ Նազարյան*, *Լենվել Վալեսյան*, Հայաստանի աշխարհագրություն: Գիրք առաջին (Հանրակրթական դպրոցի 7-րդ դասարանի դասագիրք): Երևան, «Լույս», 1999, էջ 88-89: Г.Г.Микаелян, *История киликийского армянского государства*, Е., Изд. АН Арм. ССР, 1952, сс. 17-18; Հայ ժողովրդի պատմություն, Հ. Գ, էջ 672-673:
27. Տէ՛ս *В.И.Розен*, Император Василий Болгаробойца. Санкт-Петербург: 1883, с. 319; ср. А.П.Каждан, *Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в 11-12 вв.* (Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1975), с. 139 (նույն էջում Կաթողանը նշում է, որ մարտական բարձր հատկանիշներով առանձնանում էր նաև Ռոման Դ Դիոգենես կայսրի (1068-1071) բանակում ընդգրկված հայկական հետևակը):
28. *Шарль Диль*, Основные проблемы византийской истории, с. 141.
29. *Փավստոս Բուզանդ*, Պատմություն հայոց, Թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի (1968), էջ 244-245: Այս գնահատականն ակամա հիշեցնում է Կովկասում թուրքական ուժերի գլխավոր հրամանատար Վեհիբ փաշայի՝ 1918թ. մայիսին Ղարաքիլիսայի համար մղված ճակատամարտի կապակցությամբ ասածը. «Դա բացառիկ ճակատամարտ էր այս պատերազմի պատմության մեջ: Ղարաքիլիսայի տակ հայերը ցույց տվեցին, որ նրանք կարող են աշխարհի լավագույն զինվորները լինել» (տե՛ս *Ե.Ղ.Սարգսյան*, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում (1914-1918): Երևան, «Հայաստան», 1964, էջ 455. հմմտ. *Турция в годы первой мировой войны*. Москва, 1966, с. 188. *И.Х.Баграмян*, Мои воспоминания. Изд. «Айастан», Ереван, 1979, с. 88.):
30. *Եղիշե*, Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, Թարգմ. և ծանոթագրությունները Ե.Տեր-Մինասյանի. Երևանի համալսարանի հրատ., 1989, էջ 89: Այս հարդուրը նկատել և ըստ արժանվույն գնահատել են նաև դանիացի ճանաչված արևելագետ Քրիսթենսենն ու պարսիկ պատմաբան Շահբազին (տե՛ս *A.Christensen*, L Iran sous les Sassanides, 2-ème ed. Kopenhagen, 1944, p. 210; *A.Sh.Shahbazi*, "Army: Pre-Islamic Iran," *Encyclopaedia Iranica*, Vol. II, Edited by Ehsan Yarshater. London and New York: Routledge and Kegan Paul, 1987, p. 497):
31. Եղիշե, *Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին*, Գլուխ հինգերորդ, էջ 232-233: